

Шарненкова Т. О. Допоміжні форми самоосвіти вчителів у першій третині ХХ ст. // Проблеми освіти: збірник наукових праць. – Вип. 84. – Житомир-Київ, 2015. – С. 346-350.

Т. О. Шарненкова,
аспірант

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ДОПОМІЖНІ ФОРМИ САМООСВІТИ ВЧИТЕЛІВ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.

У статті розглядаються питання організації та проведення виставок, екскурсій в середовищі українського учительства у першій третині ХХ ст., їх роль у підвищенні професійного рівня вчителів і підготовці майбутніх керівників екскурсій; проаналізовано просвітницьку діяльність Педагогічного музею України.

Ключові слова: просвітницька діяльність, музейна педагогіка, шкільні музеї, виставки, екскурсії, вчителі, керівники екскурсій.

В статье рассматриваются вопросы организации и проведения выставок, экскурсий в среде украинского учительства в первой трети ХХ в. Их роль в повышении профессионального уровня учителей и подготовке будущих руководителей экскурсий; проанализированы просветительскую деятельность Педагогического музея Украины.

Ключевые слова: просветительская деятельность, музейная педагогика, школьные музеи, выставки, экскурсии, учителя, руководители экскурсий.

The article deals with the organization and holding of exhibitions, excursions among Ukrainian teaching in the first third of the twentieth century. Their role in enhancing the professional development of teachers and training future leaders excursions; analyzed the educational activities of the Pedagogical Museum of Ukraine.

Keywords: educational activities, museum education, school museums, exhibitions, tours, teachers, leaders excursions.

На початку ХХ ст. актуальності набуває питання підвищення культурно-освітнього рівня населення. Основна роль в цьому процесі відводилася учительству, на яке покладались завдання забезпечити певний рівень знань і виховання молоді. В цих умовах в науково-педагогічних колах царської Росії, а також в тій частині України, що входила тоді до складу імперії, розроблялись різні методи зростання культурно-професійного, самоосвітнього рівня вчителів.

Досить популярними були допоміжні форми самоосвіти вчителів (екскурсії, виставки, педагогічні музеї), які сприяли формуванню інноваційного потенціалу вітчизняного вчителя через обмін передовим педагогічним досвідом

Надзвичайно важливо вивчити питання про те, як саме ці форми сприяли підвищенню культурно-професійного, самоосвітнього рівня вчителів, підготовці майбутніх керівників екскурсій. Окремі питання організації допоміжних форм самоосвіти вчителів розглядались в працях російських та українських педагогів імперської доби А. Белгородського, Н. Арєпєва А.Акімова, С. Русової; в роботах сучасних російських та українських дослідників Г. Довженка, Л. Березовської, А. Розсохи. Але загалом ця проблема вивчена ще недостатньо..

Метою дослідження є розкриття ролі допоміжних форм самоосвіти в підвищенні культурно-професійного рівня учительства в Україні у першій третині ХХ століття.

Науково-педагогічні товариства, що діяли в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Педагогічне товариство взаємодопомоги, Фребелевське педагогічне товариство, Товариство народних дитячих садків, Київське обласне педагогічне товариство та ін. ставили собі за мету підтримувати професійний та культурний рівень педагогів, намагались поєднати теорію з практикою. З метою підвищення загальнопедагогічного та культурного рівня учительства ці товариства використовували різні форми науково-просвітницької діяльності.

Окремо необхідно відзначити Міжнародні, Всеросійські та регіональні **виставки** з проблем навчання та виховання, які давали змогу ознайомитись із досягненнями світового шкільництва. Так, на Міжнародній виставці 1908 р. діяли відділи "Нових типів середньої школи", "Педології", "Спеціальних шкіл" тощо, які надавали уявлення про тенденції розвитку освіти різних країн, впровадження інноваційних проєктів у шкільну практику.

Слід зазначити, що зусиллями передових педагогів розуміння значення педагогічних систем і дидактичних новацій для особисто професійного розвитку та самоосвіти вчителів знаходило все більше прихильників. Так, наприклад, у Харкові працювала педагогічна виставка, з 1913 р. створювався педагогічний музей. Цього ж року при управлінні Харківського навчального округу відкрили показову педагогічну виставку у приміщенні II гімназії. [7]. Величезний інтерес у вчителів викликала Всеросійська виставка 1913 у Києві.

Важливе значення для розвитку самоосвіти мала організація **педагогічних музеїв**. Одним із перших не тільки в Росії, але і в усьому світі був Педагогічний музей військово-навчальних закладів у Соляному містечку у Петербурзі, створений у 1864 році. Музей проводив велику науково-дослідну роботу та став громадським науковим центром, який розробив ряд актуальних питань педагогічної науки. У роботі педагогічного відділу музею брали участь видатні педагоги (П. Каптерев, М. Корф та ін.), багато уваги приділялось вивченню класичної педагогічної спадщини.

Педагогічні музеї, як і виставки, сприяли зростанню зацікавленості вітчизняного вчительства передовим педагогічним досвідом.

За даними С. Ананьїна, у 1909 р. в Україні існувало сім педагогічних музеїв: Педагогічний музей України Київського навчального округу, музей наочних посібників і книг при Лук'янівському народному будинку Київського товариства піклування про народну тверезість, Одеський міський педагогічний музей, Харківський музей наочних посібників товариства грамотності, Таврійський, Одеський земські педагогічні музеї [6, с. 258].

Згодом педагогічні музеї почали створюватись при школах і гімназіях у багатьох містах України.

Зазначимо, що у 1902 р. за ініціативи керівництва Київським навчальним округом розпочав свою діяльність Педагогічний музей України. Його робота була спрямована на репрезентацію і поширення досягнень педагогічної науки та практики відповідно до вимог і потреб розвитку українського суспільства. Музей забезпечував реалізацію практичних потреб шкільного викладання через необхідність удосконалення і розроблення теоретичних, наукових, навчальних і виховних питань. Положенням про Педагогічний музей, затвердженим Міністерством народної освіти 23 серпня 1901 р., передбачалося відкриття трьох відділень:

- 1) наочних навчальних посібників, предметів;
- 2) колекції настановчих, методичних матеріалів, підручників і книг;
- 3) спеціальної педагогічної бібліотеки.

Серед книг музейної бібліотеки були не лише вітчизняні публікації, а й твори французькою, німецькою та іншими іноземними мовами. Автори нових навчальних книг і педагогічних творів охоче надсилали до музею свої праці. Установа була відкрита для відвідувачів щодня. Користуватися фондами музею мали право всі без винятку працівники навчальних закладів Києва та всього навчального округу, студенти, учні старших класів гімназій, а також сторонні особи, але вже з дозволу завідувача.

Поступово зі звичайної збірки цікавих і корисних експонатів він почав трансформуватися у освітянський центр, який сприяв популяризації методів викладання шкільних предметів, новітнього приладдя, надавав посередництвом бібліотеки доступ до фахової літератури. При музеї влітку діяли педагогічні курси для бажаючих присвятити себе вчителюванню і підвищити власні професійні знання.

Піклуючись про підвищення культурно-професійного рівня учительства, українська демократична інтелігенція порушила питання **організації екскурсій** для вчителів. Так, директор Сумського реального училища А. Грицай звертав увагу педагогічної громадськості на той факт, що багато провінційних учителів за браком коштів нікуди не їздили [1, с. 148].

На думку С. Русової, екскурсії мали бути обов'язковими не лише для учнів, а й для учителів. Вона твердила, що екскурсії піднімають настрій учителя і дають йому силу таких цікавих й корисних вражень і відомостей [10, с. 67]. Звертав увагу на важливість екскурсій для викладачів і директор 6-ої київської чоловічої гімназії Д. Яновський [5, арк. 5].

З метою підвищення кваліфікації керівників екскурсій з числа вчителів на початку ХХ ст. починають активно проводитися педагогічні екскурсії. Так, Кримсько-Кавказький гірський клуб у 1902 р. організував першу навчальну екскурсію до Криму для педагогів Одеського навчального округу. В подальшому клуб неодноразово організовував екскурсії для вчителів.

Важливо відзначити, що педагогічні товариства також організовували різноманітні екскурсії для підвищення культурного рівня учителів. Так, у 1903 р. до Київського педагогічного товариства взаємної допомоги з проханням організувати екскурсії по Києву звернулося Вітебське учительське товариство взаємодопомоги.

У 1904 р. Правління Київського педагогічного товариства взаємної допомоги безкоштовно розмістило екскурсантів-педагогів з Харківської губернії в гімназії П. Новицької, а секретар товариства В. Костецький організував кілька екскурсійних маршрутів по Києву та до його околиць [2, с. 133].

Цікаві відгуки про свої враження від перебування в Києві, Одесі, Катеринославі залишила група російських вчителів, які подорожували Україною у 1910 р., зокрема про одеського керівника екскурсій – вчителя одного із міських училищ: «Цей добродушний малорос проявив стільки такту і товариського єднання, що позитивно заволодів нашими симпатіями» [9, с. 99].

Зазначимо, що екскурсії організовували також і для народних учителів, до яких з підозрою ставились царські чиновники, вбачаючи в них потенційних «агітаторів» проти самодержавної влади. Спроби проводити екскурсії українською мовою теж викликали підозри у поліції [2, с. 101].

З метою підвищення культурно-освітнього рівня учительства, починаючи з 1903 року, земства також сприяли організації та проведенню загальноосвітніх учительських екскурсій [12, с. 59].

Такі екскурсії мали на меті розширювати краєзнавчі знання учителів. Земства виділяли кошти на організацію проведення вчительських загальноосвітніх курсів, планом роботи яких передбачалося проведення екскурсій для курсистів. На початку ХХ ст. це питання набуває певних організаційних форм, проте залишається здебільшого винятково у формі приватної ініціативи та за власний кошт вчителів.

Передова педагогічна громадськість намагалася поставити екскурсії на службу патріотичних і демократичних традицій виховання населення, в тому числі й учительства. У 1912 р. Київський навчальний округ організував екскурсії для 600 народних учителів.

Керівниками екскурсій були видатні педагоги досліджуваного періоду: педагог-методист, директор народних училищ Т. Лубенець, завідуючий училищем ім. Терещенка Г. Якубовський і викладач історії другої київської чоловічої гімназії М. Пахаревський. Миколу Пахаревського досить часто запрошували для проведення екскурсій по давньому Києву як для учнів, так і для вчителів [3, арк. 3–4].

Він особисто розробив екскурсійну програму для вчителів, розраховану на 7 днів. Програма мала відповісти на запити морально-релігійного, розумового та естетичного характеру, ознайомити екскурсантів не тільки із славним минулим, а й сьогоденням Києва. М. Пахаревський мав досвід в екскурсійній справі, екскурсії з народними вчителями проводив він і у попередні роки.

Екскурсії для учителів проводилися в різних містах України. У 1913 – 1914 рр. правління Педагогічного товариства взаємодопомоги влаштувало низку екскурсій для вчителів, серед яких були екскурсії у Вилкове, Кілію, Ізмаїл.

Інтерес учителів до природних об'єктів спонукав їх взяти участь в екскурсіях й на гранітні каменоломні в с. Олександрівському Єлизаветградського повіту Херсонської губернії, в Грунтовий музей Новоросійського університету.

Проводились екскурсії для вчителів у Криму. У травні 1913 р. севастопольські вчителі під керівництвом П. Гальцева здійснили зоологічну екскурсію в Інкерман, метою якої було ознайомлення екскурсантів із узбережною морською та весняною прісноводною фауною.

Окрім проведення екскурсій для вчителів науково-педагогічні товариства відкривали педагогічні курси, під час яких в години, вільні від занять, організовувались для курсистів екскурсії, що мали піднімати культурний рівень вчителів й готувати їх для відповідної роботи – керівників екскурсій для учнів.

На перших курсах для народних учителів в м. Києві, що відбулися у 1907 р., влаштовувались екскурсії з метою ознайомлення з пам'ятками міста та його околиць. В курсах брали участь 200 слухачів, а також 54 вільні слухачі [11; с. 31].

У червні–липні 1911 р. в Полтаві під час проведення загальнопросвітницьких учительських курсів відбувалися екскурсії курсистів в місцеві музеї, друкарні, земський

кустарний склад, на водогін, електричну станцію, земську черепичню тощо. Всюди пояснення надавали знавці своєї справи. Це свідчить про інтерес слухачів не тільки до пам'яток культури, а й до виробництва, технічних новинок.

Також уважаємо за доцільне зазначити, що на початку ХХ ст. започатковується функціонування перших спеціалізованих курсів з підготовки керівників екскурсій (екскурсоводів). Вони організовувались в різних містах України, і викликали великий інтерес серед учительського середовища.

Передові вчені вважали, що для підняття значення екскурсій як навчального засобу важливо налагодити певним чином справу підготовки вчителів-керівників екскурсій. На думку В. Акімова, подібна підготовка вчителів мала відбуватися в тих навчальних закладах, звідки виходили майбутні вчителі, але на початку ХХ ст. ця робота ще не була налагоджена відповідним чином, тому мова йшла про відповідну курсову підготовку [3, с. 24].

Цю думку поділяли педагоги-керівники екскурсій, зокрема, викладач петроградської 1-ої гімназії А. Белгородський зазначав, що «від керівника вимагається наукова або теоретична підготовка, практичні навички у веденні екскурсій, особисте, безпосереднє знайомство з місцевістю, куди він планує здійснити поїздку...» [11, с. 38].

Слід відзначити як позитивну тенденцію зазначеного періоду – активізацію підготовки екскурсійних кадрів. Передумовою цього стало значне розширення застосування екскурсій в системі середньошкільної освіти, що в свою чергу потребувало залучення до екскурсійної роботи кваліфікованих кадрів – викладачів-екскурсоводів.

У зазначений період традиційним стало проведення Дня учителя у багатьох округах України. Так, у протоколі засідання райміськкомів Київського округу від 18 червня 1924 р. було ухвалено план проведення Дня сільського вчителя, одним із пунктів якого є влаштування професійних екскурсій учителів. Наслідки екскурсій були поставлені на широке дискусійне обговорення. [4, арк. 36].

Важливо зазначити, що екскурсії відігравали значну роль в організації самоосвіти вчителя. Оцінюючи їх значення, Н. Крупська говорила, що вони представляють найширші можливості для самоосвіти [8, с. 156]

Таким чином, на початку ХХ ст. екскурсії для вчителів стали важливим засобом підвищення їх загальнопедагогічного та культурного рівня. Учителі-екскурсанти знайомилися з усіма сферами тогочасного життя суспільства. Це розширювало їх світогляд, спонукало до самоосвіти, вони ставали більш освіченими, набували певних краєзнавчих знань про історію, побут, культуру свого народу. З іншого боку, учителі набували й досвіду проведення екскурсій, готувались до самостійної екскурсійної роботи зі своїми учнями-вихованцями.

Логіко-системний аналіз наукових та архівних джерел дозволяє відзначити, що для зазначеного періоду характерний інтенсивний розвиток допоміжних форм самоосвіти вчителів (екскурсії, виставки, педагогічні музеї), які сприяли формуванню інноваційного потенціалу вітчизняного вчителя та самоосвіти через обмін передовим педагогічним досвідом.

Отже, у першій третині ХХ ст. самоосвіта вчителя набуває планового та систематичного характеру, викристалізуються основні форми самоосвіти педагогів: курси, семінари, практикуми, з'їзди, конференції, методичні об'єднання, наукові товариства; інтенсивно розвиваються допоміжні форми самоосвіти вчителів (екскурсії, виставки, педагогічні музеї).

Література

1. Арєпьев Н. Организация общеобразовательных экскурсий в средней школе /Н. Арєпьев // Вестник воспитания. – М.: Типография И. Н. Кушнерев и К°, 1901. – С. 134-148.
2. Березовська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Л. Д. Березовська. – К.: Молодь, 1999. – 191 с
3. Державний архів Київської області, ф. 347, Оп. 1, спр. 2503.
4. ДАКО – Ф. Р.– 51. – Оп. 1. – Спр.507 – Арк. 36
5. ДАКО – ф. 182, оп. 1, спр. 171 – 13 арк.
6. Кошечко Н. В. Обґрунтування С. А. Ананьїним змісту екскурсійного методу в організації навчально-виховного простору учнів // Вісник Луганського нац. пед. ун-ту ім. Т.Шевченка / Ред. кол. : С .Я.Харченко (гол. ред.) та ін. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – Вип. № 16(111).– С. 256–262.
7. Краткое описание педагогической показательной выставки при Харьковском учебном округе / сост. Г. П. Окунев. – Х. : Знание, 1913. – 30 с.

8. Крупская Н.К. Педагогические сочинения: В 10-ти т. / Под ред. Н.К. Гончарова, И.А. Каирова, И.В. Чувашева – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. – Т. 9. – 839 с.
9. Образовательные экскурсии по России: Сборник-отчет за 1910 г. – М.: Типография Л. В. Пожидаевой, 1911. – 128 с.
10. Русова С. Ф. Шкільні екскурсії та їх значення / С. Ф. Русова: Світло, квітень 1911.
11. Циркуляр по управлению народными училищами. Приложение к «Цирюляру по управлению Киевским учебным округом». – К.: Тип. Н. Кушнерев и К°, 1907. - № 2.
12. Чарнолуский В. Земство и народное образование / В. Чарнолуский. – СПб: Тип. М.А. Александрова, 1910. – 345 с.